

อิทธิพลตะวันตกที่มีผลต่อ การปรับเปลี่ยนของสตรีในราชสำนัก ในสมัยรัชกาลที่ 5 - รัชกาลที่ 6

ปิยะนภ อังควาณิชกุล*

บทคัดย่อ

สถานภาพสตรีไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงมีสถานภาพใกล้เคียงกับสถานภาพสตรีไทยในสมัยอยุธยา คือ ยังไม่มีสิทธิและอำนาจในการตัดสินใจชีวิตของตนเองหรือสามารถปกป้องเรียกร้องสิทธิของตนเองได้ ก่อนแต่งงานเป็นสมบัติและอยู่ในความดูแลของบิดามารดา เมื่อแต่งงานแล้วก็ยังเป็นสมบัติและอยู่ในความดูแลของผู้เป็นสามี สังคมไทยยอมรับให้ชายมีภรรยาได้หลายคน โครงสร้างทางสังคมแบ่งสตรีไทยเป็น 2 ประเภท คือ สตรีชั้นสูง และสตรีสามัญชน ส่วนภาระหน้าที่ของสตรีไทย คือการปรนนิบัติครอบครัวและดูแลงานบ้านงานเรือน แต่ถ้าเป็นสตรีสามัญชนจะต้องประกอบอาชีพ เช่น ทำไร่ ทำนา ค้าขาย ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีความรู้ด้านตัวอักษรหรือวิชาอื่นๆ สตรีจึงมีไม่มีโอกาสทางการศึกษา และได้รับการศึกษาเพียงวิชาแม่บ้านแม่เรือนเท่านั้น

เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ความคิดและธรรมเนียมปฏิบัติตามวัฒนธรรมตะวันตกเป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับสตรีไทยบ้าง แต่ยังคงจำกัดอยู่ในราชสำนัก สตรีชั้นสูงได้รับอนุญาตให้เข้าสมาคมกับชาวต่างชาติ ได้มีการศึกษาภาษาอังกฤษ มีการเปลี่ยนแปลงการแต่งกาย มีการตื่นตัวในวิทยาการแบบตะวันตกหลายประการ และมีผลต่อแนวคิดในสถานภาพของสตรีด้วย บทความนี้ได้ยกตัวอย่างสตรีชั้นสูงที่อยู่ในช่วงของการเปลี่ยนแปลง 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และพระองค์เจ้าวัลลภาเทวี

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

Abstract

Thai women in the early Rattanakosin period have status as like as in Ayutthaya period. They have no right and power to decide their own life or to protect the rights of their own. Before marriage, the property and the care depends on their parents. When they married, the property and the care depends on their husbands. Thai society accepted for men to have many wives. Social structure for Thai women is divided into two categories: high society and normal society. The duty of Thai women is to serve her family and take care of the household chores, but the normal women have to pursue a career as commercial farming, which does not require any knowledge. So Thai women have no chance for education. They just trained for housewife.

Until the reign of King Mongkut (King Rama IV), the reign of King Chulalongkorn (King Rama V) and the reign of King Vajiravudh (King Rama VI) the influence western culture come to Thai society. The changing starts from high society women. They have been allowed to join the association with foreigners. They begins to study English and changes some dressing. They interest about western sciences. And it was affect to the status of Thai women. This article has two examples of women who are in the high society women, Queen Saovabha Phongsri and Princess Vallapa Devi.

สถานภาพของสตรีไทยด้านการศึกษาในสมัยจารีต มีเพียงสตรีชั้นสูงซึ่งหมายถึง เจ้านายสตรี หรือสตรีในราชสำนักเท่านั้นที่พอจะมีโอกาสในด้านการศึกษาอยู่บ้าง ส่วนสตรีสามัญชนอาจกล่าวได้ว่าโอกาสในการศึกษาแทบไม่มีเลย สตรีสามัญชนจะสามารถอ่านเขียน อักษรวิธได้มากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับมารดาหรือญาติผู้ใหญ่ เช่น ย่า ยาย ว่าจะเป็นผู้มี พื้นความรู้ในการอ่านเขียนหนังสือมาากน้อยเพียงใด ก็จะช่วยทอดให้แก่ลูกหลานที่เป็นสตรี ได้เท่านั้น อีกทั้งยังขึ้นอยู่กับว่ามารดาและญาติผู้ใหญ่ของเด็กหญิงเหล่านั้น จะมีทัศนคติในการให้ความสำคัญแก่การศึกษาอย่างไร

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระหว่างพ.ศ.2325 - 2394 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวไว้ว่า สตรีไทยยังไม่มีโอกาสศึกษาอย่างแพร่หลาย ผู้ที่มีโอกาสจะได้รับการศึกษามักเป็นพระเจ้าลูกเธอ บุตรีข้าราชการซึ่งอยู่ในราชสำนัก วิชาที่สตรีชั้นสูงได้เล่าเรียน ได้แก่ วิชาหนังสือ กิจการบ้านเรือน (รวมทั้งการประกอบอาหาร) การฝีมือประดิษฐ์กรรม การปฏิบัติตนในโอกาสต่างๆ กิริยามารยาท และวิชานาฏศิลป์ จะเห็นได้ว่าสำหรับสตรีชั้นสูงหลักสูตรที่เรียนยังคงให้ความสำคัญกับวิชาแม่บ้านแม่เรือนซึ่งเป็นวิชา

เฉพาะสำหรับสตรี ในสมัยก่อนจึงมีคำจำแนกสตรีตามลักษณะที่ได้รับการฝึกฝนและอบรม ได้แก่ แม่ผู้หญิง แม่ผู้ยัง แม่กระซังกันร้ว แม่ชนคร้วลงล่าง แม่ย่างม้าหะหะ แม่เลาะขอบร้ว แม่ซุกหัว แม่ต่างหมอน แม่นอนลาดพาด เป็นต้น¹ คำว่า แม่ผู้หญิง เป็นคำยกย่องสตรีที่มีความสามารถในกิจการบ้านเรือนดี มีคุณสมบัติเพียบพร้อมประดุจนางแก้ว คำว่า แม่ผู้ยัง หมายถึง ผู้หญิงที่ชอบผลัดการทำงาน เฉื่อยชา ถ้ามก่ที่ก็ยังไม่เสร็จ คำว่า แม่กระซังกันร้ว หมายถึง ผู้หญิงที่ใช้จ่ายเงินแก่ง คำว่า แม่ชนคร้วลงล่าง หมายถึง ผู้หญิงที่เป็นคนขี้โมโห เวลาโมโหก็ชนข้าวของลงข้างล่าง แม่ย่างม้าหะหะ หมายถึง คนที่โลดโผน หุนหันพลันแล่น คำว่า แม่เลาะขอบร้ว หมายถึง ผู้หญิงที่ไม่ชอบทำงานในบ้านของตน ชอบเกาะขอบร้วคุยเรื่องบ้านของคนอื่น ส่วนแม่ซุกหัว แม่ต่างหมอน แม่นอนลาดพาด มีความหมายถึง ผู้หญิงที่มีอุปนิสัยเกียจคร้าน เอาแต่นอน คำที่กล่าวจำแนกสตรีดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า สังคมในยุคจารีตให้ความสำคัญกับความสามารถในกิจการบ้านเรือนสตรีมากที่สุด

ส่วนสตรีสามัญชนนั้น ไม่มีโอกาสได้เรียนหนังสือ ตามที่เสฐียรโกเศศ กล่าวว่า “ที่จะมีโอกาสเรียนรู้หนังสือนั้นหายาก นอกจากจะเป็นลูกผู้ลากมากดีมีอันจะกิน แม่กระนั้นก็จะไม่ยอมให้ลูกผู้หญิงรู้หนังสือ เพราะกลัวจะเล่นเพลงยาว แต่งกลอนโต้ตอบกับผู้ชาย...อาจทำให้ใจแตกได้”² ส่วนการฝึกฝีมืองานบ้านงานเรือนจะเป็นการฝึกฝีมือในระดับชาวบ้านที่สามารถใช้ในชีวิตประจำวันแต่ไม่ใช่งานประณีต สรุปได้ว่าโอกาสของสตรีสามัญชนทั้งการเรียนหนังสือและงานฝีมือกิจการบ้านเรือน มีแหล่งเรียนรู้เพียงแหล่งเดียว คือญาติผู้ใหญ่ที่เป็นสตรีในบ้าน ได้แก่ แม่ ย่า ยาย และยังมีปัจจัยเรื่องการประกอบอาชีพเข้ามาเกี่ยวข้องกับ การฝึกงานฝีมือเหล่านี้ เมื่อยามที่ผู้ชายในบ้านถูกเกณฑ์ไปรบหรือไปใช้แรงงาน สตรีเหล่านี้ต้องประกอบอาชีพเพื่อเลี้ยงดูครอบครัวของตนและเครือญาติแทนสามี ดังนั้นทั้งมรดก ภูมิปัญญาที่ได้รับการถ่ายทอด และการดิ้นรนในการประกอบอาชีพซึ่งเน้นไปในด้านการใช้แรงงาน เช่น ทำไร่ไถนา รับจ้าง คำขาย พายเรือ กูลี จึงทำให้สตรีสามัญชนไม่มีเวลาในการสร้างงานอย่างประณีตบรรจงนัก

มาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ภายหลังจากทำสนธิสัญญาเบาวริงในพ.ศ.2398 ทำให้อิทธิพลแนวคิดเรื่องความเสมอภาคและเสรีภาพของตะวันตกเข้ามาในสังคมไทย ส่งผลกระทบต่อบทบาทและสถานภาพของสตรีไทย การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยต้องปรับทั้งโครงสร้างการบริหารประเทศ ระบบเศรษฐกิจ รวมถึงประเพณีบางอย่างที่ชาวตะวันตกมองว่าล้าหลัง ดังนั้นในสมัยนี้จึงเป็นสมัยจุดเริ่มต้นการพัฒนาประเทศให้มีความเป็นอารยะทัดเทียมกับประเทศตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ บุญยงค์ เกศเทศ. (2517). สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์. หน้า 172.

² เล่มเดิม. หน้า 169.

ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลและตระหนักดีว่าการเรียนภาษาอังกฤษจะทำให้สามารถเจรจาติดต่อกับชาวตะวันตกได้ ดังนั้นพระองค์จึงทรงพระราชดำริว่าควรจะเปิดโอกาสให้สตรีได้รับการศึกษาภาษาอังกฤษด้วย โดยเริ่มจากทรงจ้างภรรยามิชชันนารีเข้าไปสอนภาษาอังกฤษแก่บรรดาเจ้าจอมและสตรีในวัง ซึ่งแสดงถึงแนวพระราชดำริของพระองค์ ทรงเห็นว่าสตรีเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย จึงควรได้รับการศึกษาเช่นเดียวกับบุรุษ ประกอบกับแนวคิดในเรื่องความเสมอภาคและเสรีภาพจากตะวันตกเริ่มส่งผลต่อสังคมไทย

ประเด็นแรกที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญในการรับวัฒนธรรมตะวันตก คือการเรียนภาษาอังกฤษ ซึ่งพระองค์เองทรงพากเพียรเรียนตั้งแต่องค์พระผนวชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) โดยทรงเรียนกับมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาเผยแผ่ศาสนาและวิทยาการ เช่น หมอบริดเลย์ หมอแมททูน หมอโจนส์ นอกจากจะใช้เพื่อการสื่อสารกับชาวตะวันตกแล้ว ยังทรงใช้ภาษาอังกฤษในการรับข่าวสารโดยการส่งหนังสือพิมพ์นำเข้ามาจากสิงคโปร์เพื่อทรงติดตามข่าวสารเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในภูมิภาคเอเชีย พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ภรรยามิชชันนารีของหมอบริดเลย์ หมอแมททูน หมอโจนส์ เข้ามาถวายการสอนภาษาอังกฤษรวมถึงวิชาตามแบบตะวันตก เช่น วิทยาศาสตร์ วรรณกรรม เป็นต้น แก่พระโอรสและพระธิดา และขยายไปถึงสตรีในราชสำนัก จนกระทั่งพัฒนาไปถึงการว่าจ้างครูประจำเป็นชาวต่างชาติ คือนางแอนนา เลียวโนเวนส์ เพื่อมาถวายการสอนแก่พระโอรสและพระธิดาของพระองค์โดยเฉพาะ นับเป็นการวางรากฐานการศึกษาแบบตะวันตกครั้งแรกในราชสำนัก

การวางรากฐานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งผลให้เกิดการพัฒนาและขยายผลอย่างต่อเนื่องในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มต้นจากการจัดการศึกษาให้แก่เจ้านายสตรีและบุตรของขุนนาง โดยมิชชันนารีเป็นผู้บุกเบิกการก่อตั้งโรงเรียน เช่น โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง (วัฒนาวิทยาลัย) โรงเรียนช่างดาครู้สคอนเวนต์ โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนเวนต์ เป็นต้น ติดตามมาด้วยการจัดตั้งโรงเรียนสตรีของรัฐ ภายใต้พระราชบัญญัติหม่อมเจ้าสมเด็จฯ พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้แก่ โรงเรียนเสาวภา โรงเรียนราชินี และโรงเรียนที่กระทรวงธรรมการให้การสนับสนุนช่วยเหลือ ได้แก่ โรงเรียนสตรีวิทยา โรงเรียนศึกษานารี

สำหรับหลักสูตรการศึกษาแบบตะวันตกทั้งโรงเรียนที่มิชชันนารีจัดตั้ง และโรงเรียนสตรีที่จัดตั้งโดยรัฐจะมีวิชาคล้ายคลึงกัน ได้แก่ การอ่านเขียนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เลข ภูมิศาสตร์ การเรียงความ วิชาแม่บ้านแม่เรือน วิชาตัดเย็บเสื้อผ้า วาดเขียน และวิชาพลศึกษา ทำให้สตรีที่เข้ารับการศึกษาแบบใหม่นี้ได้รับการฝึกฝนในการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมตะวันตกมากขึ้น และมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางความคิด คือมีความคิดในทางตะวันตกหรือสมัยใหม่มากขึ้น กล่าวได้ว่าเป็นการเริ่มต้นฝึกแนวคิดเดิมที่สตรีไทยต้องทำแต่

กิจการงานบ้านงานเรือน เป็นการวางรากฐานให้กล้าออกสู่สังคมหรือการออกสมาคมกับสังคมภายนอกมากขึ้น และเป็นการริเริ่มความคิดเรื่องของความเสมอภาคระหว่างสตรีกับบุรุษ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ในราชสำนัก นอกจากการศึกษาแบบตะวันตกอย่างเป็นทางการเป็นระบบมากขึ้น ความคิดและธรรมเนียมปฏิบัติตามวัฒนธรรมตะวันตก ยังมีอิทธิพลที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับแนวความคิดและการปฏิบัติตามวัฒนธรรมตะวันตกแก่สตรีในราชสำนัก สตรีชั้นสูงได้รับอนุญาตให้เข้าสมาคมกับชาวต่างชาติ ได้มีการศึกษาภาษาอังกฤษ เปลี่ยนแปลงการแต่งกาย และการตื่นตัวในวิทยาการแบบตะวันตกหลายประการ

สตรีชั้นสูงที่ปรากฏบทบาทสำคัญในการช่วยสนองพระราชดำริในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงมีพระนามเดิมแรกประสูติว่า “พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี” เป็น พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) และเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2437 ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวี และในพ.ศ. 2440 ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงกล่าวไว้ในหนังสือพระราชประวัติใจความว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงศึกษาเล่าเรียนในราชสำนัก ทรงชำนาญในการอักษร ทรงมีพระวิริยะและพระปัญญามากตั้งแต่ประสูติมาเดิม และพระราชบิดาได้ทรงเมตตากรุณา ใช้น้อยติดตามเสด็จมาแต่ยังทรงพระเยาว์³

บทบาทที่สำคัญยิ่งของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ คือด้านการศึกษาและด้านสาธารณสุข โดยเฉพาะการยุติกรรมและการพยาบาล ด้านการศึกษา สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาของสตรี ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จัดตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นหลายแห่งทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดตามที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ด้านการสาธารณสุข ทรงริเริ่มการยกเลิกการบรรทมเพลิง (อยู่ไฟ) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยมีความสนใจเรื่องการปฏิบัติตนของสตรีหลังคลอดตามแนวการแพทย์ตะวันตก ที่เห็นว่าสตรีไม่จำเป็นต้องอยู่ไฟ รัชกาลที่ 4 ทรงพยายามจะริเริ่มแก่สตรีในราชสำนักในสมัยของพระองค์แต่ไม่สำเร็จ ดังที่หม่อมมัลลคม สมิต กล่าวไว้ว่า “... พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินความพยายามที่จะหยุดยั้งการกระทำที่พระองค์ทรงเรียกว่า ‘อาชญากรรมอันโหดร้าย ทารุณและโง่เขลาบาปบุญญาที่ผู้หญิงจะต้องทนอยู่ในสภาพที่นอนอบกับไฟนาน 15 - 30 วัน... พระองค์ได้ตรัสว่า ‘หากเป็นไปได้การเปลี่ยนแปลงในสิ่งเหล่านี้จะต้องเริ่มขึ้นจากในพระราชวงศ์ของพระองค์เองก่อน แต่ปรากฏว่าไม่มีใคร

³ กรมศิลปากร. (2547). สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย. หน้า 160 -161.

สักคนที่ยอมปฏิบัติตามความคิดอันแปลกใหม่ของพระองค์ ทุกคนพากันกล่าวว่าพวกเธอเองต่างหากที่เป็นผู้ให้กำเนิดพวกเด็ก ๆ ไม่ใช่พระเจ้าอยู่หัว ...”⁴ หมอสมิทกล่าวว่าสตรีในราชสำนักที่เปลี่ยนแปลงเรื่องการอยู่ไฟได้สำเร็จ คือสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โดยกล่าวว่า “...เมื่อถึงคราวที่พระองค์ทรงมีพระประสูติกาลพระราชโอรสและพระราชธิดา พระองค์ได้ทรงประพุดิตินเป็นแบบอย่างด้วยการล้มเลิกขั้นตอนที่เป็นที่ยอมรับนับถือกันมาแต่ในอดีตซึ่งส่งผลให้ข้าราชการคนอื่น ๆ เริ่มปฏิบัติตามอย่าง ...”⁵ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถยังทรงเป็นผู้สนับสนุนการแพทย์แบบตะวันตกหรือการแพทย์สมัยใหม่ ทรงเห็นว่าวิชาแพทย์และการผดุงครรภ์มีความจำเป็นแก่ชีวิต ดังนั้นในพ.ศ.2426 ทรงสนับสนุนและส่งสตรีในวัยแรกสู่อายุประมาณ 10 - 11 ปีจำนวน 4 คนไปศึกษาและฝึกฝนวิชาผดุงครรภ์ที่ประเทศอังกฤษ⁶ และในพ.ศ.2439 ทรงจัดตั้งโรงเรียนแพทย์ผดุงครรภ์ขึ้นในโรงพยาบาลศิริราชเพื่อเป็นสถานศึกษาวิชาพยาบาลและผดุงครรภ์ของสตรี

การยอมรับแนวความคิดแบบตะวันตกของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ยังมีอีกหลายด้านจนกล่าวได้ว่า สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นผู้นำของสตรีชั้นสูงในการเปลี่ยนแปลงตามอารยธรรมตะวันตก เริ่มต้นจากการปรับแต่งการแต่งกายตามแบบตะวันตก สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงเสื้อมีแบบแขนหมูแฮม การฉายภาพหรือการถ่ายภาพในอิริยาบถต่างๆ พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ฉายภาพทั้งภาพเดี่ยวและภาพหมู่ สำหรับภาพหมู่ทรงมีภาพหมู่ถ่ายร่วมกับพระโอรสหลายอิริยาบถ รวมไปถึงทรงถ่ายภาพหมู่ร่วมกับสตรีในราชสำนัก ซึ่งภาพเหล่านั้นสะท้อนให้เห็นว่าทรงโปรดฯ การฉายภาพ ซึ่งจารีตเดิมสตรีไทยโดยเฉพาะสตรีนางในจะเก็บเนื้อเก็บตัว เชนอายุในการปรากฏตัวต่อผู้อื่นหรือสาธารณะ แต่สำหรับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงฉายภาพด้วยความมั่นใจ และมีอิริยาบถในการถ่ายภาพที่หลากหลาย เช่น การนั่งพระพักตร์ตรง พระพักตร์เฉียง พระพักตร์มียิ้ม ซึ่งจะไม่ค่อยปรากฏแก่สตรีในยุคนั้น สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างยิ่งของสตรีชั้นสูง คือต้องออกสมาคมกับชาวต่างประเทศ เนื่องด้วยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการติดต่อทั้งทางการทูตและทางการค้ากับชาติตะวันตก อีกทั้งเป็นการปรับเปลี่ยนสังคมวัฒนธรรมตะวันตกที่แสดงถึงความเป็นอารยประเทศมาใช้ในราชสำนัก เพื่อเป็นการแสดงถึงความเจริญของสยามประเทศ กล่าวได้ว่าสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้ช่วยดูแลและสนองงานด้านการออกสมาคมตามธรรมเนียมตะวันตกอย่างเต็มที่ ซึ่งหมอสมิธได้กล่าวชื่นชมการจัดการงานเข้าสมาคมภายในราชสำนักและแนวคิดของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถว่า

⁴ มัลคอล์ม สมิธ. (2537). ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอสมิธ. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราสักดิ์. หน้า 68 - 69.

⁵ แหล่งเดิม.

⁶ เล่มเดิม. หน้า 69.

“สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ทรงเป็นผู้ที่อยู่เบื้องหลังความสำเร็จของงานพระราชทานเลี้ยงทุกงาน ...”⁷ “... แม้ว่าพระองค์จะไม่เคยเข้ารับการศึกษาดูตามแบบแผนการศึกษาสมัยใหม่ แต่ก็ทรงเรียนรู้ทุกอย่างจากประสบการณ์ ตลอดจนพระสติปัญญาอันเฉลียวฉลาดรอบรู้ และความช่างสังเกตของพระองค์ที่ทรงมีอยู่อย่างเต็มเปี่ยม ข้อวิจารณ์ของพระองค์ที่ทรงกล่าวถึงประชาชนเป็นไปอย่างเปิดเผย ... พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ เป็นอย่างดีจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระองค์ขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกในปี พ.ศ. 2440 ...”⁸ การแต่งตั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพ.ศ.2440⁹ เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ได้แสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถและความพร้อมของพระองค์ที่สามารถรับพระองค์เข้าสู่สมัยของการพัฒนาประเทศได้เป็นอย่างดี จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ซึ่งคุณสมบัติส่วนพระองค์เช่นนี้สอดคล้องกับความคาดหวังต่อสตรีของสังคมในสมัยพัฒนาประเทศ คือนอกจากการทำหน้าที่ภรรยาเช่นเดียวกับสมัยจารีต ที่ดูแลครอบครัวและกิจการบ้านเรือน ยังต้องทำหน้าที่เป็นเพื่อนคู่คิดและรอบรู้ในสิ่งใหม่ๆ ที่เปลี่ยนแปลง พร้อมทั้งจะก้าวตามกันไปสู่อสังคมนิยมใหม่

ภาพสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา : พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2555). เจ้าชีวิต พงศาวดาร ๙ รัชกาล แห่งราชวงศ์จักรี. หน้า 230.

⁷ มัลคอล์ม สมิธ. (2537). เล่มเดิม. หน้า 100.

⁸ เล่มเดิม. หน้า 138.

⁹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2555). เจ้าชีวิต พงศาวดาร ๙ รัชกาล แห่งราชวงศ์จักรี. หน้า 229.

ภาพสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี
พระบรมราชินีนาถ
ทรงฉลองพระองค์เต็มตามขัตติยนารี
ที่มา : พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2555).
เจ้าชีวิต พงศาวดาร ๙ รัชกาล
แห่งราชวงศ์จักรี. หน้า 249.

เมื่อเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) การศึกษาและแนวคิดแบบตะวันตกได้ทำให้เกิดกลุ่มสตรีชั้นกลาง คือลูกสาวหลานสาวของขุนนางและราษฎรที่สนับสนุนสตรีในครอบครัวของตนให้ได้รับการศึกษา ซึ่งมีการปรับตัวมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในการเข้าสมาคมและเริ่มคุ้นเคยกับชาวตะวันตกและธรรมเนียมแบบตะวันตก การที่สตรีได้รับโอกาสทางการศึกษามากขึ้น เริ่มเกิดความคิดในการประกอบอาชีพซึ่งหมายถึงความคิดว่าสตรีมีความสามารถไม่น้อยกว่าผู้ชายและสามารถเลี้ยงตนเองได้ ตัวอย่างหนึ่งของสตรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่แสดงให้เห็นถึงการได้รับแนวความคิดแบบตะวันตก คือ พระวรกัญญาพทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ผู้มีฐานะเป็นพระคู่หมั้นของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) อยู่ช่วงเวลาหนึ่ง เหตุผลส่วนหนึ่งของการถอนหมั้นอาจมาจากการที่พระองค์เจ้าวัลลภาเทวีกล้าแสดงความคิดเห็นของตนเองถึงแม้ว่าจะเป็นเรื่องแปลกใหม่ที่สตรีและบุรุษในสมัยนั้นยังมีน้อยคนนักที่จะยอมรับการเปลี่ยนแปลงสถานะและบทบาทของสตรีไทยที่กำลังก้าวข้ามค่านิยมเดิมที่เห็นว่าสตรีไทยมีหน้าที่เพียงแค่ปรนนิบัติสามีและเลี้ยงดูบุตรเท่านั้น ด้วยการเขียนบทความ “ตัววิหญิง” ในหนังสือพิมพ์ดุสิตสมิต ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้น

พระวรกัญญาพทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี มีพระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าหญิงวรรณวิมลวรรณ หรือ ท่านหญิงขาว เป็นพระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ซึ่งเป็นต้นตระกูล

วรวรรณ กับหม่อมอินทร์ วรวรรณ ประสูติเมื่อวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ.2435 ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนกุลสตรีวังหลัง (โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยในปัจจุบัน) ซึ่งเป็นโรงเรียนที่จัดตั้งโดยมิชชันนารีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เป็นการศึกษาตามหลักสูตรแบบตะวันตก ดังนั้นพระองค์เจ้าวัลลภาเทวีจึงได้รับแนวคิดแบบสมัยใหม่สั่งสมมาตั้งแต่วัยเยาว์ขณะที่เรียนหนังสือ ประกอบกับเป็นผู้มีอุปนิสัยดีแต่เดี๋ยว เชื้อมั่นในตนเอง กล้าแสดงความคิดเห็น พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ได้แสดงความคิดเห็นถึงอุปนิสัยของพระองค์เจ้าวัลลภาเทวีไว้ว่า “...ทรงเป็นสตรีไทยที่มีความคิดล้ำสมัยในยุคนั้นและเป็นเหตุให้รัชกาลที่ 6 กริ้ว ทรงถอนหมั้นเมื่อวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ.2464...”¹⁰

การพบกันครั้งแรกระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับหม่อมเจ้าหญิงวรวรรณวิมล วรวรรณ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ได้เล่าไว้ในเกิดวังปารุสก์ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเขียนรูปการ์ตูนและเปิดการประกวดรูปภาพเขียนโดยจัดแสดงที่โรงละครในบริเวณดุสิตธานี ในงานนี้พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์สององค์มีรูปประกวดอยู่คือหม่อมเจ้าหญิงบรรเจิดวรวรรณวรางค์ และหม่อมเจ้าหญิงศรีสอางค์นฤมล จึงมีพี่น้องในราชสกุลนี้ไปดูด้วยกันหลายองค์ รวมถึงหม่อมเจ้าหญิงวรวรรณวิมลด้วย พระองค์จุลจักรพงษ์เล่าถึงการพบกันครั้งแรกว่า “...ข้าพเจ้า

ภาพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
(รัชกาลที่ 6) ทรงฉายร่วมกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี
ที่มา : พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2554). เกิดวังปารุสก์. หน้า 153.

¹⁰ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2554). เกิดวังปารุสก์. ในเชิงอรอดทัยบทที่ 6 หน้า 551.

(ผู้เขียน - พระองค์จุลจักรพงษ์) ดูรูปในที่ต่างๆ คุยกับคนต่างๆ แต่มักจะไปนั่งบนพื้นคุยกับ ทูลหม่อมมลูงเสมอบ่อยๆ ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าทูลว่า ทูลหม่อมมลูงครับ ที่ห้องทางโน้นเขาเล่นไฟ บริดจ์กัน ท่านทรงตอบว่า อย่างงั้นหรือ ลุงต้องไปดู บางทีจะไปเล่นกับเขาบ้าง เมื่อท่านเสด็จ ไปเล่นจริง ๆ ก็เลยพบท่านหญิงขาว...”¹¹ หลังจากนั้นทรงประกาศหมั้นกับหม่อมเจ้าหญิง วรรณวิมล โปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น “พระวรกัญญาพทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี” โปรด ให้ไปประทับที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ส่วนพระองค์ประทับที่วังพญาไท

ในระยะแรกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดพระคู่หมั้นมาก ทรงโปรดฯ ให้แสดงละครร่วมกับพระองค์ เช่น ละครเรื่องโพงพาง ณ วังสราญรมย์ โดยมีผู้ร่วมแสดงอีก 2 คน คือหม่อมเจ้าหญิงลักษมีลาวัณ วรวรรณ และเจ้าพระยารามราฆพ (เพื่อ ฟิ่งบุญ) ข้าราชการบริวาร ซึ่งใกล้ชิดกับพระองค์มากที่สุด นอกจากนั้นเมื่อพระราชนิพนธ์เรื่องศกุนตลา ทรงโปรดฯ พระราชทานค่านำแต่พระคู่หมั้น ความว่า

“นาฏกะกลอนนี้ฉันมีจิต	ขอรุทศแต่มีมมารศรี
ผู้ยอดเสน่ห์หาจอมนารี	วัลลภาเทวีคู่ชีวิต
ขอหล่อนรับพลีไมตรีสมาน	เป็นพยานความรักสมัครมั่น
เปรียบเหมือนแหวนแทนรักทุษยันต์	ให้จอมขวัญศกุนตลาไซรั
แต่ผิดกันตัวฉันไม่ลืมหล่อน	จนสาครเหือดแห้งไม่แรงไหล
จนตะวันเดือนดับลับโลกไป	จะรักจอดยอดใจจนวันตายฯ” ¹²

ต่อมามีเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อสถานะพระคู่หมั้น นั่นคือการเขียน บทความเรื่อง “ดาร์หญิง” ของพระวรกัญญาพทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ในหนังสือพิมพ์ ดุสิตสมิต ซึ่งเป็นบทความเชิงเรียกร้องให้สตรีในสมัยนั้นรู้จักคุณค่าของตนเอง และสตรีมีความเสมอภาคกับบุรุษ ดังจะเห็นได้จากการขึ้นต้นบทความว่า “ข้าพเจ้าผู้หนึ่งเพนหญิง มีประสงค์จะสนทนาระหว่างเพื่อนหญิงด้วยกัน ว่าเราควรจะทำตัวอย่างที่เขาเรียกกันว่า “ผู้หญิงเพนควาย ผู้ชายเพนคน” เสียสักที เพราะความจริงเราก็คนผู้หนึ่ง มิได้ผิดจากมนุษย์ธรรมดาไปด้วยประการใดเลย คืออย่างไร? หญิงโดยมากมักจะบูชาว่าชายเพนมนุษย์ที่วิเศษ กว่าตัว เทือกเทวดา ทั้งนี้ก็เพราะในบ้านโดยมากชายเพนเจ้าบ้านมีอำนาจบังคับบัญชาคนที่หญิง การที่ชายได้อำนาจไปมากมายเช่นนั้น ตามความเข้าใจของข้าพเจ้าคิดว่า คงเพนเพราะหญิง มิได้ดีเกินกว่าที่ๆ ตนควรประพฤติ...”¹³ และเตือนสตรีด้วยกันในการจะมีคู่ครองว่า “...ในชั้นต้น

¹¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2554). เกิดวังปารุสก. หน้า 153 - 154.

¹² จมื่นอมรรตวรักษ์. (2511). พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระราช นิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 คามรัก มหาศิลปินเอกของไทย. หน้า 163 - 164.

¹³ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี. (2541). ดุสิตสมิต ฉบับพิเศษ. หน้า 8.

ภาพรัชกาลที่ 6 ทรงเล่นละครพูดเรื่องโพงพางกับเจ้าพระยารามราฆพที่วังสราญรมย์ โดยทรงเล่นคู่กับพระคู่หมั้น พระวรกัญญาปทาน พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ที่มา : พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2555). เจ้าชีวิต พงศาวดาร 9 รัชกาล แห่งราชวงศ์จักรี. หน้า 329.

ก่อนที่จะคบใคร ก็ควรเลือกผู้ที่มีนิสัยดีเสียตอนหนึ่ง, อีกตอนหนึ่งก็ควรเลือกน้ำใจและความคิดของผู้นั้นให้เพียงพอความต้องการของเรา; ไม่ใช่พอเห็นผู้ชายเข้าก็บูชา แล้วหลับทูลับตา ตื่นเต้นว่าตัวจะได้คบ เราควรจะมีสมาตรวจนนิสัยใจคอเขาดีกว่าที่จะคอยเอียงหูฟังคำสัญญา ซึ่งเป็นลมปาก ไม่น่าจะยึดเป็นหลักฐานอะไรได้เลย...”¹⁴ การแสดงทัศนคติของพระองค์เจ้าหญิงวัลลภาเทวีที่ล้ำสมัยปรากฏในช่วงท้ายของบทความว่า “...ข้าพเจ้าเห็นว่า มนุษย์ในโลกเมื่อเกิดมาแล้ว ต้องให้มีประโยชน์, เพราะฉะนั้นผู้หญิง ถ้าไม่มีโอกาสได้ทำประโยชน์ช่วยชาติ บ้านเมือง ซึ่งนับว่าเป็นส่วนใหญ่ของเรา, แม้แต่ได้กระทำตนให้ถูกต้องตามหน้าที่ในครอบครัว ก็ควรพอใจอยู่แล้ว หญิงทำงานได้เค้าชายก็มี, เช่นเป็นอาจารย์หรือนางพยาบาลเหล่านี้,...ข้าพเจ้าเห็นว่า มือเบาๆ ของหญิงนี้แหละ อาจลูบหลังชายให้ออกไป ต้านทานข้าศึกได้ง่ายยิ่งกว่าจะใช้ปืนจ้องให้ต้องกลับหลังหันไป ขอเพื่อนหญิงทุกคนเมื่อได้ดำรงใจมื่อใจ, ช่วยกันคิดเล็กเป็นความ, จะได้ช่วยกันบำรุงชาติบ้านเกิดเมืองมารดรของเราให้เจริญ”¹⁵

นอกจากความคิดที่ล้ำสมัยกว่าสตรีด้วยกันในยุคนั้นแล้ว พระองค์เจ้าวัลลภาเทวียังเป็นผู้ถือพระองค์จนเป็นเหตุให้ขัดแย้งกับพระยาสิทธิศุภการ (ต่อมาเป็นเจ้าพระยารามราฆพ) ผู้รับใช้ใกล้ชิดรัชกาลที่ 6 จนเป็นเหตุให้รัชกาลที่ 6 ทรงกริ้ว ได้พระราชทานกลองเชิงบริภาษแก่พระคู่หมั้น ความว่า

¹⁴ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี. (2541). เล่มเดิม. หน้า 9.

¹⁵ เล่มเดิม. หน้า 12.

อย่าทะนงอวดดองค้วางามเลิศ	สวยประเสริฐยากที่จะเปรียบได้
อย่าทะนงอวดดองค้วาวีไล	อันสุรางค์นางในยิ่งมากมี
อย่าทะนงอวดดองค้วาทรงศักดิ์	จะใฝ่รักแต่องค์พระทรงศรี
นั่งรถยนต์โอ้อ่าวางท่าที่	เป็นผู้ดีแต่ใจโพล่เป็นกา
อย่าดูถูกลูกผู้ชายที่เจียมตน	อย่าดูถูกฝูงชนที่ต่ำกว่า
อย่าทะนงอวดดองค้วาโสภา	อันชายใดฤจะกล้ามาง้ออง

ในเวลาต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศถอนหมั้นเมื่อวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ.2464 และทรงให้ออกพระนามว่า พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี โดยให้เหตุผลว่าพระราชอัธยาศัยไม่ตรงกัน ทำให้พระองค์เจ้าหญิงวัลลภาเทวีได้ถวายหนังสือศกุนตลาคืนพร้อมขีดเส้นใต้เนื้อความตอนหนึ่งซึ่งศกุนตลากล่าวัดพัชยุษยันต์ว่า

...ทรงภพผู้ปิ่นโปรพภาย	พระองค์เองไม่มียางอาย
พุดง่ายย่อนยอกกลอกคำ	มาหลอกดมชมเล่นเสียเปล่า
ทั้งข้าคอยสร้อยเศร่าทั้งเข้าคำ	เด็ดดอกไม้ไปดมชมจนซ้ำ
ไม่ต้องจดต้องจำนำภา	เหมือนผู้ร้ายย่องเบาเข้าลักทรัพย์
กลัวเขาจับบ่วงปร้อไม่รอหน้า	จงทรงพระเจริญเถิดราชา
ข้าขอลาแต่บัดนี้ไป... ¹⁶	

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกริ้ว และโปรดเกล้าฯ ให้ทำการขังหลวงแก่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี คือ การจำกัดบริเวณให้ประทับอยู่แต่ในพระบรมมหาราชวังตลอดรัชกาล นับเป็นเจ้านายหญิงองค์สุดท้ายที่ถูกลงโทษด้วยการขังหลวง ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการลงโทษดังกล่าว พร้อมทั้งพระราชทานวังที่ประทับให้พระองค์เจ้าวัลลภาเทวีประทับ ณ บริเวณบ้านสี่แยกพิชัย ซึ่งพระบิดาของพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระอิศร์ปรีชานุวงศ์ได้ประทานชื่อว่า พระกรุณานิเวศน์ และพระองค์เจ้าวัลลภาเทวีได้ประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ในวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ.2494¹⁷

ทั้งจากเนื้อความในบทความเรื่องตำริหญิงที่ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ดุสิตสมิตและการ

¹⁶ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2555). บทละครเรื่อง 9 เรื่องในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 557 - 558.

¹⁷ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์. (2554). เล่มเดิม. ในเชิงอรอดทัยบทที่ 6 หน้า 551.

เลือกรับโทษแทนการขอพระราชทานอภัยโทษจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัลลภาเทวี ได้แสดงให้เห็นถึงความคิดที่ล้ำสมัยในเรื่องความเสมอภาคของสตรีและความมั่นใจในความสามารถของสตรีที่ทัดเทียมเท่ากับบุรุษของพระองค์ นับเป็นตัวอย่างหนึ่งของสตรีไทยในช่วงรอยต่อระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าอิทธิพลตะวันตกมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณ์ภายนอก การเปลี่ยนแปลงทางขนบธรรมเนียมประเพณี ทั้งการแต่งกายและการเข้าสมาคมกับชาวตะวันตกของสตรีชั้นสูง อีกทั้งระบบการศึกษาแบบตะวันตกก็ได้มีผลต่อแนวคิดและตระหนักในสถานภาพสตรีของสตรีไทยในสมัยนั้นมากขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. (2547). **สตรีสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า. (2554). **เกิดวังปารุสก์ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสมัยประชาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์.
- _____. (2555). **เจ้าชีวิต พงสวदार ๙ รัชกาล แห่งราชวงศ์จักรี**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2517). **สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์**. วิทยานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2555). **บทละครเรื่อง 9 เรื่อง ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- วัลลภาเทวี, พระองค์เจ้า. (2541). **ดุสิตสมิต ฉบับพิเศษ**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. (จัดพิมพ์โดยเสด็จพระกุศล ซึ่งสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ทรงบำเพ็ญเนื่องในวันคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร วันที่ 26 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2541 ครบ 73 ปี)
- สมิธ, มัลคอล์ม. (2537). **ราชสำนักสยามในทรศนะของหมอสมิธ**. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- อมรรตรุณารักษ์, จมื่น. (2511). **พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 คารมรัก มหาศิลปินเอกของไทย**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.